

Azərbaycan məhəbbət dastanlarının əsas aparıcı süjet xəttini buta motivi təşkil edir. Xalqımız özünün nikbin dünya-baxışına müvafiq olaraq yaratdığı dastanların demək olar ki, hamısına nikbin finala - yeni aşıqla məşuqun apardığı gərgin mübarizələrinin sonunda bir-birlərinə qovuşmaqla yekun vurur. Özü də heyrətamizlik ondadır ki, bu dastanlarda mifoloji dünyagörüşlə tarixi-şüur iç-içədir, bir-birlərini tamamlayır. Bu baxımdan da əski xalq abidəsi olaraq dastanlarımızı folklorşünaslarımız tərəfindən mifoloji dünya modelinin tələblərinə uyğun olaraq mifoloji qatlardan da, tarixi düşüncə tipini özündə əks etdirən epik mətn hadisəsi kimi tarixi şüur prizmasından da tədqiqatlarına cəlb edilir. Hər iki tədqiqat üsulu üçün dastanlarımız zəngin material verən baza olduğundan tədqiqatların uğurlu nəticələri olur.

"Əsli və Kərəm" dastanının nümunəsində fikirlərimizi isbat etməyə çalışacağıq. Bəri başdan qeyd edək ki, "Əsli və Kərəm" dastanı ənənəvi sonluqla bitmir, yəni aşıq və məşuq bir-birlərinə qovuşmur, dastan nikbin finala yox, faciəvi sonluqla tamamlanır. Bunun səbəbi tarixi-şüur faktı ilə təhlil olunduqda, məlum olur. Başqa cür ifadə etsək, bu dastanın qeyri-ənənəvi sonluqla tamamlanmasında da xalq müdrikliliyi özünün rəmzi ifadəsini tapıb. Bu məsələyə biz sonda toxunacağıq. İndi isə gələk "Əsli və Kərəm"də buta motivinin qoyuluşuna. Ənənəvi olaraq 3 ustadnamə ilə başlayan epodada Rəhal Gəncə xanı Ziyad xanın obrazı təsvir olunur. Övladsızlıq qayğısı çəkən Ziyad xanla vəziri Qara Keşişin bağda oturub

mövcuddur və bu adət günümüzdə də bir sıra hallarda davam edir. Bunun bir sıra formaları var. Məsələn, birinin oğlu, yaxud oğul nəvəsi hələ uşaq olarkən o, əhd edir ki, filankəsin qızı böyüdükdən sonra onu oğlana alacaq. Yaxud hələ də əmioğlu və əmiqızı haqqında işlək olan bir ifadə var: "Əmioğlu ilə əmiqızının kəbini göydə kəsilib".

Bu nişanlılıq mahiyyəti etibarilə tale semantemi ilə bağlıdır. Başqa sözlə, doğulacaq uşaqların taleyi qabaqcadan müəyyənləşdirilir: "Tale semantemi" bir etnokosmik düşüncə formulu, epik mətnin struktur vahidi, epik düşüncə arxetipi olaraq Azərbaycan folklorşünaslığında tədqiq edilməyib. Hikmət Quliyevin müdrik qoca arxetipinə dair Azərbaycan folklorşünaslığında ilk dəfə olaraq apardığı monoqrafik tədqiqatın nəticələri göstərir ki, tale semantemi bütün hallarda müdrik qoca arxetipi ilə bağlıdır. Başqa sözlə, taleyə yalnız müdrik qoca arxetipinin paradiqmasını təşkil edən varlıqlar müdaxilə edə bilərlər. Göbəkəsmə nişanlılıq da bütün hallarda ağsaqqal, ağbirçəklər tərəfindən müəyyənləşdirilir. Bu cəhətdən ağsaqqal, ağbirçək, qoca, seyid, molla, dayı və başqaları "müdrək qoca" arxetipinin paradiqmalarıdır.

"Müdrək qoca" sakral arxetipdir: o, bir tərəfi ilə insanların dünyası (profan dünya), o biri tərəfi ilə tanrılar, övliyələr, müqəddəslər - bir sözlə, sakral dünya ilə bağlıdır. Bu, onun mediativ funksiyasını göstərir. Demək, "müdrək qoca"lar tərəfindən qabaqcadan kəsilən kəbin (beşik-kərtmə, göbəkəsmə nişanlılıq), əslində, göylər aləmi, sakral sfera ilə bağlı nişan-

"ƏSLİ VƏ KƏRƏM"DƏ BUTA

keçmişdən, gələcəkdən danışdıqları bir məqamda onlar arasında bir "niyyət protokolu" "imzalanır" - yəni "folklor termini" ilə desək, "niyyət butası - göbəkəsmə buta sövdələşməsi olur.

Ziyad xan dedi:

- Keşiş, nə sənin övladın var, nə mənim. Öləndən sonra bizim çırağımızı kim yandıracaq? Gəl fağır-füğəranın qarnını doyduraq, nəzir-niyaz verək, bəlkə allah bizə bir övlad verdi. Özü də indidən arada şört qoyaq.

Keşiş dedi: - Nə kimi şört desən razıyam, tək övladımız olsun.

Ziyad xan dedi:

- Əyər mənim qızım, sənin oğlun oldu, mən qızımı sənin oğluna verim; yox, sənin qızın, mənim oğlum oldu, sən qızını mənim oğluma ver.

Keşiş razı oldu. Kağız yazıb, qol qoyduqdan sonra hərə öz otağına getdi". Azərbaycan folkloru külliyyatı. XX cild. Dastanlar. "Nurlan". 2010. s.5)

Göründüyü kimi, dastan elə başlanğıcından buta formulu (niyyət butası) üstündə qurulub. Burada tarixi düşüncə ilə mifik düşüncə paralel qoyulub. Müasir dövrdə də övladı olmayanların nəzir-niyaz etmələri, niyyət tutmaları və s. özünü bir inanc sistemi olaraq yaşatmaqdadır. Eyni zamanda burada mifik şüurun elementləri də daşınmaqdadır. Dastandakı bu məqamla bağlı "Butavermə - göbəkəsmə nişanlanma formulu" adı ilə görkəmli folklorşünas Seyfəddin Rzasoy yazır:

"Dastan qəhrəmanları Əsli və Kərəm hələ doğulmamışdan qabaq nişanlanırlar. Bu, müasir dövrdə "göbəkəsmə nişanlılıq" adlanır. "Dədə Qorqud"da bunun adı "beşik-kərtmə yavuqlı" şəkildə keçir: "Baybican bəg aydır: "Bəglər, Alləhtəala mana bir qız verəcək olursa, siz tanıq olun: mənim qızım Baybörə bəg oğluna beşik-kərtmə yavuqlı olsun" - dedi.

Beşik-kərtməgöbəkəsmə nişanlılıq milli mədəniyyətimizdə ta qədimlərdən

lılıqdır. Bu nişanlılıqla müəyyənləşən tale "ilahi tale" - İlahidən gələn taledir. "Əmioğlu ilə əmiqızının kəbini göydə kəsilib" formulu da göbəkəsmə nişanlılığın ilahi tale formulu ilə bağlılığını təsdiq edir" (s.64-65).

Seyfəddin Rzasoy da dastandakı buta motivinin qədimdən bu günə mövcud olmasına toxunur və eyni zamanda butanın ilahi tale yükü daşıyan rəmzi-mifoloji səciyyəsinə də açıb-göstərir. Deməli, dastanda mifoloji və tarixi şüur səviyyələri iç-içədir.

Dastanda nəql olunur ki, Ziyad xanın oğlu, Qara Keşişin qızı dünyaya gəlir, oğlanın adını Mahmud, qızın adını Məryəm qoyurlar. 15 yaşa kimi bunlar bir-birlərini görmürlər. Bir gün Mahmud lələsi Sofu ilə ova çıxır:

"Mahmud at mindi, tərhanını da qolunun üstünə aldı, şəhərdən çıxdı. Bir qərdər yol getdikdən sonra Mahmudun tərhanı qolunun üstündən qalxdı, bir qəşəng quşu qabağına qatıb, özünü vurdu ağacların arasına.

Mahmud dedi:

- Sofi, sən atımı saxla, mən tərhanın dalısınca gedim, görüm hara qondu?

Sofi atların yanında qaldı. Mahmud düşdü quşun dalınca. Mahmud tərhanını axtarmaqda olsun, sizə deyim keşiş qızı Məryəmdən.

Məryəm bağa seyrə çıxmışdı. Sərv ağacının yanına çatar-çatmaz gördü ki, bir tərhan gözəl bir quşu qabağına qatıb qovur. Quş özünü yetirib, soxuldu Məryəmin qucağına. Məryəm tez quşu tutdu. Tərhan özünü yetirdi, istədi quşu Məryəmin əlindən alsın, Məryəm tərhanı da tutdu" (s.6).

(Davamı var)

Şakir ALBALIYEV